

Ks. Roman Misiak¹

Uwarunkowania społeczne powstawania narodów w Europie

Wprowadzenie

Pojawiające się na forach europejskich dziś, w drugiej dekadzie XXI wieku, pytanie o miejsce i rolę społeczności narodowych w wyłaniającej się architekturze naszego świata wydaje się być doniosłe i brzemiennie w następstwa. Formuluje się przy tym różne, czasami wręcz przeciwstawne odpowiedzi. Sygnalizowana ambiwalencja stanowisk, poza pewną niemocą prognozowania trafnych scenariuszy rozwoju tzw. projektu europejskiego, wskazuje na wagę i znaczenie problematyki narodu obecnie i w dającej się przewidzieć przyszłości. Z tej frapującej, dzisiejszej perspektywy, interesująca staje się analiza szeroko pojętych uwarunkowań społecznych powstawania narodów w XIX w. oraz ogólne naświetlenie przyczyny zmanifestowania się tego procesu w postaci ruchów narodowych, czyli wchodzenia na arenę dziejów narodu nowym znaczeniu.

Powstawanie nowoczesnych narodów w minionych dwóch stuleciach doznało wyraźnego zdynamizowania dzięki procesom dokonującym się w płaszczyznach politycznej, społecznej i techniczno-cywilizacyjnej. Najogólniej rzecz ujmując, gruntowna zmiana kształtu życia społeczeństw doznała radykalnego przyspieszenia w wyniku dwóch rewolucji: burżuazyjno-demokratycznej i rozpoczętej wcześniej w Anglii rewolucji przemysłowej. Wydarzenia te zapoczątkowały szereg procesów modernizacyjnych, które wiodły do przeobrażenia stosunków społecznych w Europie. Kruszył się stary porządek feudalny, wsparty w sferze politycznej na monarchii, ustępując miejsca nowemu łaadowi społecznemu, w którym na pierwszy plan wysunęło się państwo narodowe. Kwestia narodowa, ujęta jako postulat odrębnego zinstytucjonalizowanego bytu narodu, zyskała prawo obywatelstwa, w dużej mierze, dzięki dokonującym się wówczas przemianom społecznym. Narody w nowym, pełnym zna-

---

¹ Roman Misiak, ks., dr nauk humanistycznych w zakresie socjologii. Absolwent Wydziału Nauk Społecznych KUL. W latach 2002-2004 wykładowca w Arcybiskupim Wyższym Seminarium Duchownym w Szczecinie. Od 2004 r. adiunkt na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Szczecińskiego (Katedra Teologii Pastoralnej, Liturgiki i Homiletyki). W badaniach naukowych zajmuje się problematyką z dziedziny katolickiej nauki społecznej, socjologii narodu i socjologii wychowania.

czeniu weszły na arenę dziejów. Warto w tym miejscu, by zrozumieć procesy obecnie zachodzące, bliżej nakreślić odpowiedź na pytanie, jak do tego doszło?

Właściwe, głębsze źródła nowoczesnego ruchu narodowego tkwią w pierwiastkach społecznych i ruchach społecznych, których widownią były już społeczeństwa w XVIII stuleciu. Państwa, niezależnie od swojej formy, absolutystyczne związane z monarchią, jak we Francji i Niemczech, czy nie absolutystyczne, jak w Anglii i Polsce, nie były wolne od ideologii narodowej. Ideologia ta stawała się z biegiem czasu udziałem wszystkich warstw społecznych, nie tylko grup uprzywilejowanych².

Procesy emancypacji narodowej w tym kontekście postrzegane przedstawiają się w różny sposób w zależności od tego, gdzie i kiedy się dokonywały. Można wyróżnić dwa kształty procesów emancypacji narodowej: charakterystyczny dla suwerennych narodów państwowych oraz specyficzny dla narodów bez własnego państwa, ale dążących do jego posiadania³. Wykształtowały się bowiem w toku dziejów odmienne typy przebiegu tych procesów, które mogą służyć do uporządkowania analiz. Model zachodnioeuropejski, akcentujący instytucję państwa, i model środkowo-wschodnioeuropejski, podkreślający znaczenie języka i kultury dla powstania narodu.

1. Zachodnioeuropejski model uwarunkowań – narodotwórcza rola państwa

W tym przypadku chodzi o narody, które kształtowały się w ścisłym zespoleniu i w oparciu na instytucji państwa. Typową postacią tego procesu przedstawiają dzieje Francji po 1789 roku⁴. Rewolucja francuska, głosząc hasła równości, wolności i braterstwa zapoczątkowała scalanie na nowej płaszczyźnie

---

² Por. M. Handelsmann, *Rozwój narodowości nowoczesnej*, opracował i wstępem poprzedził Tadeusz Łepkowski, Warszawa 1973, s. 28-31. Z punktu widzenia genezy państwa niemieckiego ten schemat przemian został obszernie omówiony przez historyka Friedricha Meinecke w jego znanej pracy pt. *Weltbürgertum und Nationalstaat. Studien zur Genesis des deutsche Nationalstaates*, wydanej w Monachium w 1908 r. Zob. również: L. Dyczewski, *Naród*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 13, Lublin 2009, k. 759-762.

³ Por. J. Chlebowczyk, *Kwestia narodowa i ruchy narodowe w Europie w XIX w.*, w: *Dziesięć wieków Europy. Studia z dziejów kontynentu*, J. Żarnowski (red.), Warszawa 1983, s. 270; tenże, *O prawie do bytu małych i młodych narodów. Kwestia narodowa i procesy narodotwórcze we wschodniej Europie środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII do początków XX w.)*, Warszawa-Kraków 1983, s. 18-20. W literaturze przedmiotu mówi się o „przesunięciu” w czasie tych samych faz rozwojowych narodu w zależności od sytuacji politycznej, historii lub wskazuje się na konsekwencje asynchronicznego, nierównomiernego rozwoju gospodarczo-społecznego naszego kontynentu. (Zob. np.: U. Altermatt, *Sarajewo przestrzega. Etnonacjonalizm w Europie*, wstęp Tadeusz Mazowiecki, przełożył Grzegorz Sowiński, Kraków 1998, s. 68-126; M. Koźmiński, *Narody i mniejszości narodowe w Europie (1918-1939)*, w: *Dziesięć wieków Europy...*, s. 465-466).

⁴ Por. M. Handelsmann, *Rozwój narodowości nowoczesnej...*, s. 28.

świadomości szerokich mas społeczeństwa (integracja pionowa). Został zapoczątkowany proces demokratyzacji, dotychczas feudalnych, stosunków społecznych. W toku rewolucyjnych przeobrażeń doszło do likwidacji wielu barier ekonomiczno-społecznych i prawno-ustrojowych, które dotąd procesy narodotwórcze zamykały niejako w ramach panującej klasy feudałów, przenosząc je na poziom szerokich mas ludowych. Przyczynił się do tego zgłaszany postulat oddania władzy w ręce ludu. Zwycięski stan trzeci, zdobywając władzę przejął wraz z nią dziedzictwo świadomości państwowo-narodowej dotychczasowego narodu politycznego, nadając jej niespotykany dotąd rozmach. Więż narodowa nabrała charakteru ponadklasowego, obywatelskiego⁵. Tendencje unifikacyjne rewolucji burżuazyjnych w najbardziej radykalnej formie były forsowane przez politykę jakobinów. Oni, nawiązując do środowiska encyklopedystów, utożsamiali główne elementy pojęcia narodu ze wspólnotą terytorium politycznego, wraz z rządem. Jakobini jako pierwsi w Europie konsekwentnie realizowali zasadę identyfikującą przynależność państwową („obywatel francuski”) z kategorią przynależności narodowej („Francuz”), bez względu na różnice społeczne, wyznaniowe i językowo-etniczne ogółu mieszkańców⁶. Ucieleśnieniem tychże idei był Giuseppe Mazzini (1805-1872) – konspirator, wyznawca republiki, słynny organizator włoskiego ruchu narodowego⁷.

Wyłanianie się nowego układu społecznego we Francji, z biegiem wydarzeń, łączyło się – mimo początkowych nadziei na sprawiedliwszy ład – ze straszliwym terrorem rewolucjonistów, w czasie rządów Dyrektoriatu. Jednakże rodzące się w nowej formie poczucie obywatelskości i narodowości doznało wzmocnienia i wykrystalizowało się szczególnie podczas wojen napoleońskich⁸. Były one przejawem nacjonalistycznego ekspansjonizmu terytorialnego Francji, która próbowała zdobyć pozycję kontynentalnego hegemonu. Podobne rysy posiadała późniejsza zaborczość Prus czy ekspansja kolonialna innych państw europejskich. Walka, pragnienie dominacji nad innymi narodami, zatarcie poczucia solidarności to charakterystyczne cechy świadczące o nowej fazie rozwojowej kwestii narodowej: ruch narodowy stał się nacjonalistyczny.

⁵ Na temat utożsamienia narodowości z obywatelstwem szerzej pisze: P. Tarasiewicz, *Spór o naród*, Lublin 2003, s. 104-113.

⁶ J. Chlebowczyk, *Kwestia narodowa i ruchy narodowe w Europie...*, s. 264. Zob. też: Th. Schieder, *Staat und Gesellschaft im Wandel unserer Zeit. Studien zur Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts*, München 1970², s. 11-57; I. Grajewska, *Komuna Paryska 1871 r. Zagadnienia władzy proletariackiej*, Warszawa 1961.

⁷ Por. H. Kohn, *Von Machiavelli zu Nehru. Zur Problemgeschichte des Nationalismus*, Freiburg-Basel-Wien 1964, s. 45-46.

⁸ Por. tamże, s. 38. Polityczna i militarna mobilizacja, w tym przypadku Francuzów, pozwoliła mieszkańcom danego państwowego terytorium uświadomić sobie więź ich łączącą. Można tu dodać, że w literaturze przedmiotu zwraca się uwagę na nieodłączność kwestii narodowej od kwestii uobywatelnienia. (Zob. np.: E. Shils, *Naród, narodowość i nacjonalizm a społeczeństwo obywatelskie*, „Sprawy Narodowościowe – Seria nowa”, 5 (1996), z. 1, s. 19-20; J. Szacki, *O narodzie i nacjonalizmie*, „Znak” 1997, nr 3, s. 14-15).

Można powiedzieć, że w tym przypadku interes szerokich mas społecznych zyskał przewagę nad ideowym przywódcą. Było to możliwe po zakorzenieniu się idei narodowych w szerokich kręgach społecznych, gdy nastąpiło przeniesie zainteresowań z dziedziny wewnętrznej do sfery realizacji konkretnych interesów narodowych, także kosztem innych narodów⁹.

Stało się też możliwe wykorzystywanie odkrytej potęgi ludu, ogarniętego narodowymi nadziejami, do realizacji mocarstwowych planów. Wydaje się, że kazu Napoleona stanowi egzemplifikację narzędziowego wykorzystania francuskiego nacjonalizmu. Cesarz Francuzów posłużył się nowym narzędziem państwa narodowego, z jego jednoczącym systemem prawa, biurokracji i oświaty, w starym duchu oświeconego absolutyzmu, dla realizacji własnych planów wskrzeszenia dawnego Imperium Karola Wielkiego. Narodowe pragnienia wspierających go sprzymierzeńców we Włoszech i w Polsce w tej sytuacji były na dalszym planie¹⁰. Ostateczna klęska imperialnych planów Napoleona, po bitwie pod Waterloo (18 czerwca 1815) i restauracja konserwatywnego porządku w Europie po Kongresie Wiedeńskim, postawiła ruchy narodowe w nowej sytuacji. Znienawidzonemu symbolowi restauracji – Świętemu Przymierzu monarchów pod przewodnictwem kanclerza Klemensa Metternicha (1773-1859) – przeciwstawiła się opozycja patriotów wszystkich narodów, Święte Przymierze ludów. Ten nieformalny układ, przejawiający się poprzez sympatię i wzajemne wsparcie przedstawicieli ruchów narodowych czy poszczególnych narodów, w sprzeczności wobec postanowień Kongresu Wiedeńskiego, był konsolidowany w duchu haseł Rewolucji Francuskiej¹¹. Wolność, równość i braterstwo nieustannie jawiły się jako wartości możliwe do zrealizowania poprzez zwycięstwo ruchów narodowych.

Innym procesem, który niejako nakładał się na polityczne i społeczne przeobrażenia Europy, równocześnie je intensyfikując, była rewolucja przemysłowa i związane z nią przeobrażenia techniczno-ekonomiczne¹². Wyraziły się one w rozwoju przemysłu fabrycznego i rynkowej gospodarki towarowo-pieniężnej. Zmianom techniczno-ekonomicznym towarzyszyły przemiany struktury społecznej. Dotychczasowy podział stanowy ulegał załamaniu. Wraz z akumulacją kapitału i rozwojem miast rozrastało się mieszczaństwo. Pojawiły się też nowe warstwy społeczne: z jednej strony najemni robotnicy fabryczni,

⁹ Por. J. Chlebowczyk, *Kwestia narodowa i ruchy narodowe w Europie...*s. 315-316; M. Handel-smann, *Rozwój narodowości nowoczesnej...*, s. 40.

¹⁰ Por. H. Kohn, *Von Machiavelli zu Nehru...*, s. 34-35.

¹¹ Por. tamże, s. 43-44.

¹² Por. J. Mariański, *Industrializacja*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 7, Lublin 1997, k. 147-149. Na temat przeplatania się komponentów przedmiotowych i podmiotowych (obiektywnych i subiektywnych) w genezie społeczności narodu zob.: S. Kowalczyk, *Rola państw narodowych na tle procesu integracji europejskiej*, „Społeczeństwo” 2000 nr 2, s. 373-385; H. Skorowski, *Naród i państwo w nauczaniu społecznym Kościoła*, Warszawa 1999/2000, s. 15-28; R. Misiak, *Naród w nauczaniu społecznym Kościoła*, Szczecin 2007.

a z drugiej przedsiębiorcy, posiadacze kapitału, bankierzy, a więc tak zwana burżuazja. Mieszczaństwo i burżuazja pod liberalnymi hasłami leseferyzmu (Adam Smith – 1723-1790, David Ricardo – 1772-1823) działały w kierunku znoszenia wszelkich przeszkód w handlu. Skutkiem tych działań było nie tylko usunięcie ustroju feudalnego, ale także tworzenie się narodowych gospodarek i formowanie się jedności narodowej¹³. Przemiany dokonujące się w Europie, już od połowy XVIII w., – a szczególnie w przodującej technologicznie Anglii – poprzez innowacje i wynalazki, szczególnie w dziedzinie transportu i komunikacji międzyludzkiej, stwarzały nowe możliwości i nową jakość.

Rozwinał się przemysł poligraficzny, umożliwiając masowe nakłady książek, różnorodnych wydawnictw i rozkwit prasy codziennej w zakresie dotychczas niespotykanym. Zmiany techniczne implikowały przeobrażenia społeczne, prowadząc do ujednoczenia języka ojczystego i upowszechnienia szeroko pojętej oświaty, co sprzyjało podniesieniu ogólnego poziomu cywilizacyjnego społeczeństw. Proces uprzemysłowienia i rozwój gospodarki towarowo-pieniężnej powodowały włączenie się w życie gospodarcze ludności robotniczej i chłopskiej. W nowym systemie gospodarczym ani jedni, ani drudzy nie mogli pozostać analfabetami. Potrzeby nowego typu gospodarowania wymusiły więc rozwój powszechnego szkolnictwa, które obejmowało ludność także uboższych warstw społecznych. Dzięki edukacji i oświacie obszerny kompleks treści symbolicznych kultury narodowej mógł zostać spopularyzowany wśród najniższych warstw narodu¹⁴. W efekcie więc szeroko rozumiany proces industrializacji warunkował zaistnienie koniecznych narzędzi, które wspierały integrację, tworzących się na narodowej podstawie, państw¹⁵. Dzieje Francji i Anglii, to można powiedzieć wręcz modelowe przykłady tworzenia się narodu państwowego. Społeczności rozwijających się w komfortowej sytuacji posiadania suwerenności politycznej.

Przedstawione skrótowo zjawiska i procesy społeczne, upowszechniając niepiramidalny, to jest demokratyczny model społeczeństwa, w sposób nieuchronny, prowadziły do podważenia zasad legitymizacji hierarchicznych monarchii dynastycznych, które z biegiem lat same zaczęły ubiegać się o „naro-

---

¹³ Por. J. Turowski, *Socjologia. Wielkie struktury społeczne...*, s. 159-161.

¹⁴ Por. B. Anderson, *Wspólnoty wyobrażone. Rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*, przekład Stefan Amsterdamski, Kraków 1997 s. 48-57; T. Łepkowski, *Polska – narodziny nowoczesnego narodu 1764-1870*, Warszawa 1967, s. 509; J. Turowski, *Socjologia. Wielkie struktury społeczne...*, s. 159-161; J. Chlebowczyk, *O prawie do bytu małych i młodych narodów...*, s. 286; F. Znaniecki, *Współczesne narody*, przekład Zygmunt Dulczewski, wstęp Jerzy Szacki, Warszawa 1990, s. 42-164.

¹⁵ Por. Th. Schieder, *Staat und Gesellschaft im Wandel unserer Zeit...*, s. 89-109; M. Kula (red.), *Narody. Jak powstawały i jak wybijały się na niepodległość?*, Warszawa 1989.

dową” pieczęć¹⁶. Dążenie do zachowania starego ładu dynastycznego w obliczu wzbierającego żywiołu narodowego prowadziło do prób łączenia idei monarchii z ideą narodową. Ich przejawem był proces tak zwanej naturalizacji europejskich dynastii. Praktycznym skutkiem tych zabiegów stał się „urzędowy nacjonalizm”, którego dobrze znanym przykładem była rusyfikacja. Wybrzmiewający oskarżycielski ton nie dotyczy tylko imperium Romanowych. Analogiczna polityka charakteryzowała działania Wiednia, Londynu, Paryża, Berlina czy Madrytu¹⁷.

2. Środkowo-wschodnioeuropejski model uwarunkowań – państwowotwórcza rola narodu

W tym miejscu otwiera się perspektywa do przedstawienia kolejnego kształtu procesów emancypacji narodowej charakterystycznego dla narodów bez własnego państwa – z powodu jego utraty, czy zdążających dopiero do pełnej suwerenności politycznej, a posiadających już utrwalone struktury życia narodowego i poczucie wspólnoty. Oprócz nakreślonych już znamion procesów społecznych warunkujących pojawienie się kwestii narodowej w dziewiętnastowiecznej Europie Zachodniej dochodzą nowe elementy. Z perspektywy środkowo-wschodnioeuropejskiej wyraźnemu wzmocnieniu podlega stanowisko upatrujące wystarczającej podstawy do jedności politycznej we własnej odrębności etnicznej, kulturowej i językowej. Formuła stwierdzająca, że każdy naród powinien posiadać własne niezależne państwo, na tym gruncie znajdowała swoje zastosowanie, kształtując dzieje polityczne współczesnej Europy. Konkretnym przejawem tej formuły były ruchy zjednoczeniowe i narodowo-wyzwoleńcze. Pierwsze dotyczyły szczególnie terenów Niemiec i Włoch, drugie głównie rozległych obszarów Europy Środkowo-Wschodniej i Południowej¹⁸.

Ruch zjednoczeniowy w Niemczech i we Włoszech doprowadził w przeciągu stulecia, w zawirowaniach rewolucji i wojen, do scalenia politycznie rozbitych, ale zachowujących językową i kulturową więź regionów w jedno państwo. Niemcy i Włochy przestały być wyłącznie pojęciem geograficznym¹⁹. Kanclerz Otto von Bismarck (1815-1898) i premier Camillo B. di Cavour (1810-1861) potrafili wykorzystać siły napędowe epoki dla realizacji swoich

---

¹⁶ Jeszcze w 1914 r. w większości krajów świata istniały monarchie dynastyczne. Uogólniając, dopiero wraz z końcem I wojny światowej zakończyła się epoka dynastyczna – z areny dziejów odeszły rody Habsburgów, Hohenzollernów, Romanowych i Otomanów.

¹⁷ Por. B. Anderson, *Wspólnoty wyobrażone...*, s. 31-34, 89-114.

¹⁸ Por. J. Chlebowczyk, *Kwestia narodowa i ruchy narodowe w Europie w XIX w. ...*, s. 279-287.

¹⁹ Por. H. Kohn, *Von Machiavelli zu Nehru...*, s. 60-66. Na przykład Włochy w 1815 roku były rozbite na wiele państw – Sardynia, Parma, Modena, Lukka, Toskania, Państwo Kościelne, Królestwo Obojga Sycylii oraz należące do Austrii Lombardia i Wenecja.

zamierzeń. Szczególnie w przypadku Włoch doszły do głosu, wymuszone przez wymogi konfliktu z Państwem Kościelnym, pewne elementy ludowładztwa, znajdujące swój wyraz w odwoływaniu się w drodze plebiscytów (1860; 1870) do woli narodu. Działo się to jednak wbrew woli, tak rodzimych dynastii, jak i monarchii Habsburgów oraz papieżstwa, zagrożonych w swojej absolutnej władzy. Determinantą wiedeńskiego punktu widzenia było dążenie do utrzymania za wszelką cenę *status quo* poprzez izolowanie naddunajskiego imperium od wszelkich, płynących z zewnątrz, „wywrotowych” idei liberalno-demokratycznych oraz zamrożenie wewnętrznego układu sił i ładu społecznego, który utrwalono po Kongresie Wiedeńskim w wyniku restauracji *ancien regime*²⁰. Z tego powodu włoski ruch zjednoczeniowy (*Risorgimento* – *Odrodzenie*), był przez kanclerza Metternicha zwalczany z taką samą energią i bezwzględnością, co niemiecki ruch narodowy. Słusznie rozumowano bowiem, że rewolucyjnych haseł o suwerenności narodów i o ich prawie do stanowienia o swoim losie nie sposób pogodzić z ówczesnym strukturą politycznego świata. To właśnie brutalnej polityce cesarza Franciszka I i jego kanclerza wobec Włoch zawdzięcza swoją ponurą sławę stereotyp „monarchia – więzieniem narodów”²¹. Ostatecznie jednak musiano uznać wynik procesu zjednoczeniowego w postaci zorganizowanych na gruncie wspólnoty narodowej nowych państw.

Trzeba dodać, że na Półwyspie Apenińskim szczególnie spektakularną aktywnością wykazali się karbonariusze. Republikańskie, liberalne i antyklerykalne hasła Józefa Mazziniego (1805-1872) – głównego radykalnego ideologa, organizatora i założyciela „Młodych Włoch” – zbyt mało jednak liczyły się z realiami czasu, by odegrać rolę konkretnego programu politycznego, który pociągnąłby za sobą masy ludowe. Jego paneuropejskie, pełne nadziei na braterstwo narodów, idee jednoczyły co najwyżej elity wolnomyślicieli włoskich,

---

²⁰ Na Kongresie Wiedeńskim, dla przywrócenia dawnego porządku w Europie, przyjęto zasadę legitymizmu – doktrynę polityczną głoszącą, że monarchowie sprawują władzę z woli Boga, a więc prawa historyczne dynastii są nienaruszalne. Zasadzie suwerenności ludu przeciwstawiono zasadę praw nabytych monarchów, zgodnie z którą nie mogli oni być pozbawieni władzy przez swoich poddanych. W myśl tej doktryny postanowiono przywrócić tron dynastiom obalonym w czasie wojen napoleońskich. Zasadę legitymizmu uzupełniała zasada równowagi stwierdzająca, że żadne mocarstwo nie może uzyskać przewagi nad innymi. To w imię tej zasady dokonano rozbioru Polski. (Zob. K. Dziubka, *Legitymizm*, w: A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Leksykon politologii*, Wrocław 1997³, s. 190).

²¹ Por. M. Żywczyński, *Historia powszechna. 1789-1870*, wydanie siódme poprawione i uzupełnione, Warszawa 1996, s. 229, 536-538. Zob. także: M. Żywczyński, *Włochy nowożytne*, Warszawa 1971; S. Salmonowicz, *Prusy. Dzieje państwa i społeczeństwa*, Warszawa 1998²; H. Kohn, *Von Machiavelli zu Nehru...*, s. 60-66. W przypadku Prus doszły do głosu nacjonalistyczne treści tzw. „Realpolitik” Bismarcka, która ponad prawo do samostanowienia innych narodów wysuwała „prawo miecza” dla usprawiedliwienia własnej zaborczości. Przeciwno tej teorii Ernest Renan wysunął w 1882 r. swą liberalną definicję narodu.

francuskich, polskich i niemieckich²². Między innymi dla popierania i koordynacji prac narodowych komitetów powołał Mazzini tajną organizację pod nazwą Nowa Europa. Jednakże inicjatywy te torowały drogę ideom narodowym i nacjonalistycznym, jako wartościom nadrzędnym w hierarchii wyłaniającej się nowoczesnej świadomości społecznej²³.

W innej postaci kwestia narodowa zaznaczała swoją obecność w wielonarodowych europejskich monarchiach Habsburgów, Osmanów i Romanowów. Imperia te zachowały swoje panowanie aż do zakończenia I wojny światowej. Dążenie do posiadania własnej zinstytucjonalizowanej formy narodowego istnienia, ze szczególnym nasileniem, wystąpiło więc w Europie Środkowo-Wschodniej i Południowej. Obejmowało ono także te ludy, które nie posiadały jeszcze własnego państwa oraz ugruntowanej tzw. kultury wysokiej. Jednak z zapalem kultywowały własną spuściznę tradycji ludowej, religii, języka czy korzeni etnicznych. Na obszarach imperium osmańskiego do wybuchu I wojny światowej powstały państwa Rumunii, Bułgarii, Serbii, Czarnogóry i Albanii²⁴. Podobnie rozpad monarchii austro-węgierskiej oraz imperium Romanowych doprowadził do powstania, po roku 1918, nowych państw budowanych na bazie wspólnoty narodowej (etnicznej) w myśl idei samookreślenia narodów²⁵. Oczywistym skutkiem tych procesów było rozbitcie dotychczas istniejących struktur państwowych. Lojalność wobec tronu czy rodziny królewskiej traciła swoją moc wiążącą, w nowych warunkach okazywała się niewystarczająca. Można powiedzieć, że lojalizm wobec władcy (jednostki) charakterystyczny dla kontekstu feudalno-monarchicznego został zastąpiony lojalnością wobec narodowej wspólnoty, w demokratycznym już duchu²⁶. I tu ważnymi determinantami rozwojowymi okazał się rozkwit rynkowej gospodarki towarowo-

---

²² Por. H. H. Hahn, *Die Organisationen der polnischen „Grossen Emigration“ 1831-1847*, w: Th. Schieder, O. Dann (hrsg.), *Nationale Bewegung und soziale Organisation I. Vergleichende Studien zur nationalen Vereinsbewegung des 19. Jahrhunderts in Europa*, München-Wien 1978, s. 208-210. Autor powołuje się na tezę M. Handelsmanna, że prawie całe polityczne kierownictwo polskiej emigracji porozbiorowej było zorganizowane na wzór łóż masonskich.

²³ Por. M. Żywczyński, *Historia powszechna. 1789-1870...*, s. 276-278. Wśród najbardziej znanych masonów tego czasu wymieniano między innymi nazwiska przywódców ruchów narodowych: G. Mazziniego i J. Lelewela (s. 243).

²⁴ Por. U. Altermatt, *Sarajewo przestrzega...*, s. 70-75.

²⁵ Por. M. Waldenberg, *Kwestie narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Dzieje. Idee*, Warszawa 1992, s. 282-305; J. Chlebowczyk, *O prawie do bytu małych i młodych narodów...*, s. 310-319; 394-407. Na trudności narodów w realizacji prawa do samostanowienia trafnie wskazuje tytuł innej książki ostatniego z autorów (*Między dyktatem, realiami a prawem do samostanowienia. Prawo do samookreślenia i problem granic we wschodniej Europie Środkowej w pierwszej wojnie światowej oraz po jej zakończeniu*, Warszawa 1988). O problemach w aplikowaniu prawa narodów do samostanowienia w konkretnej rzeczywistości zob. U. Altermatt, *Sarajewo przestrzega...*, s. 106-115.

²⁶ Por. J. Kuczyński, *Indywidualność i ojczyzna. Filozoficzna problematyka kwestii narodowej*, Warszawa 1972, s. 85nn.

pieniężnej, stymulujący szereg przemian cywilizacyjno-kulturowych, które intensyfikowały procesy narodowej emancypacji²⁷.

Szczególne znaczenie dla rozwoju kwestii narodowej miała rewolucja z roku 1848, zwana „wiosną ludów”. Dla Europy Środkowej była to realizowana z pewnym opóźnieniem rewolucja burżuazyjna²⁸. W każdym kraju ruch rewolucyjny miał inną genezę, ale wśród wielu charakterystycznych czynników, powtarzały się te, które wystąpiły u początków wszystkich ruchów rewolucyjnych. Takim czynnikiem ogólnym, poza przykładem Francji, był rozwój przemysłu i burżuazji, pozostający w coraz większej niezgodności z formami politycznymi i społecznymi *ancien regime*. Kapitalizm wszędzie, nie tylko w przodujących krajach, rozsadał ramy dotychczasowego ustroju feudalnego. Jednakże ogromną rolę w ruchach rewolucyjnych tego okresu odegrały sprawy narodowościowe. Działacze rewolucyjni często wysuwali hasła wyzwolenia lub zjednoczenia narodowego. Co więcej, urzeczywistnieniu narodowych aspiracji byli gotowi podporządkować liberalne hasła wolności osobistych i konstytucyjnych gwarancji²⁹. Ruchy narodowe były wszędzie poza Francją i Anglią siłą napędową rewolucji. I można powiedzieć, że mimo niepowodzeń Wiosna Ludów odegrała większą rolę w życiu ogółu narodów europejskich niż Rewolucja Francuska. Pozostawiła bowiem w ich organizacji trwałe ślady. Wszędzie poza Rosją zniknęła pańszczyzna i inne więzy feudalne na wsi, co ogromnie przyspieszyło proces emancypacji chłopów. Po raz pierwszy w tej części Europy masy ludowe, budzące się do nowego etapu odkrywania narodowej świadomości, wzięły aktywnie udział w życiu politycznym. Równocześnie również nastąpiło zaostrzenie narodowych antagonizmów, przybierając największe rozmiary i natężenie w monarchii Habsburgów³⁰. Innym rezultatem Wiosny Ludów było zachwianie się autorytetu warstw panujących, dlatego reakcyjne rządy zaczęły, tak jak w dobie Restauracji, znowu intensywnie popierać religię, dając Kościołowi, poprzez zawierane konkordaty uprzywilejowaną pozycję³¹.

Przypadek Polski, która, w wyniku rozbiorów, zaprzepaściwszy swą suwerenność, był szczególny. Polskie aspiracje narodowe wynikały bowiem nie tylko z przeobrażeń w modernizujących się społeczeństwach. Szlachecki naród polski w swych konstytutywnych elementach istniał już przecież od wieków. W obliczu doznanej klęski rozbiorów chodziło więc przede wszystkim o zrzucenie obcego jarzma, o odzyskanie utraconej państwowości. W Polsce począt-

²⁷ Na temat elementów narodowych rynków zob.: J. Chlebowczyk, *O prawie do bytu małych i młodych narodów...*, s. 319-334; oraz tenże, *Kwestia narodowa i ruchy narodowe w Europie w XIX w....*, s. 301-313.

²⁸ Por. H. Kohn, *Von Machiavelli zu Nehru...*, s. 54-58.

²⁹ Por. tamże.

³⁰ Por. M. Waldenberg, *Kwestie narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej...*, s. 28nn, 155-158.

³¹ Por. M. Żywczyński, *Historia powszechna. 1789-1870...*, s. 343-346, 408-411.

ku XIX w., trwały bowiem bardzo silne tradycje niepodległego państwa szlacheckiego. Znacząca liczebnie, uprzywilejowana ekonomicznie i społecznie, szlachta nie mogła się pogodzić z utratą swojej politycznej roli. Stąd w ramach państw zaborczych stanowiła najsilniejszy żywioł polskiego ruchu narodowego. Wspomagała ją, nieliczna w Polsce, burżuazja, licząc na reformy zadekretowane tuż przez upadkiem państwa w Konstytucji 3 Maja oraz, co szczególnie ważne, coraz szersze kręgi, czy warstwy społeczne sukcesywnie zyskujące narodową świadomość³².

Polskie zmaganie o niepodległość rozpoczęło się z chwilą jej pozbawienia. Przybierało przy tym, wraz z przeobrażeniami, tak zewnętrznymi jak i wewnątrz narodowej wspólnoty, różnorodne postaci, od przygotowań do walki zbrojnej, działalności konspiracyjnej i kolejnych narodowych powstań począwszy, poprzez intensywną pracę organiczną i zaciętą walkę polityczną, włącznie. Cechą charakterystyczną polskiego ruchu narodowego było stopienie się patriotycznego, niepodległościowego dążenia elit z unarodowieniem modernizującego się pod wpływem kapitalizmu całego społeczeństwa. Niepowodzenia powstań uświadomiły też warstwom wyższym problematykę społeczną narodu, zwracając uwagę na konieczność reform agrarnych. Spostrzeżono bowiem, że patriotyzm i niepodległość nie są jednoznacznymi pojęciami dla wszystkich warstw narodu³³. Trzeba jednak podkreślić, że unarodowienie całego społeczeństwa nie dokonałoby się bez kultury narodowej ukształtowanej przed utratą państwowości. Dzięki niej nastąpiło rozbudzenie narodowej świadomości w niższych warstwach społeczeństwa oraz przekaz polskiej tożsamości kulturowej młodemu pokoleniu. Tożsamość ta motywowała też nieustające zabiegi i walki o odzyskanie niepodległości³⁴. Paradoksalnie więc, w sytuacji przekreślającej narodowy byt, naród polski w swej wewnętrznej strukturze i życiu, nie tylko przetrwał, ale okrzepł i rozwinął się. Dokonało się to mimo rozczłonkowania polskiego społeczeństwa na trzy zaborcze organizmy państwowe³⁵.

Trzeba także wspomnieć o tak zwanych narodach „dojrzewających”, czyli tych wchodzących dopiero w orbitę zjawisk integracyjnych i emancypacyjnych. Zasadniczo, pod koniec XIX w., były to wspólnoty etniczne wchodzące w skład wielkich imperiów, kształtujące dopiero zręby swojej kultury narodowej, ojczystego języka. Ich rozwój, unarodowienie przejawiające się w po-

³² Por. tamże, s. 229-230.

³³ Por. J. Chałasiński, *Z zagadnień historii kultury polskiej pierwszej połowy XIX w.*, w: J. Chałasiński, *Kultura i naród. Studia i szkice*, Warszawa 1968, s. 244, 235-236; tenże, *Kultura i naród a przeobrażenia świata współczesnego*, w: J. Chałasiński, *Kultura i naród...*, s. 11.

³⁴ Por. L. Dyczewski, *Naród podmiotem kultury*, w: L. Dyczewski (red.), *Tożsamość polska i otwartość na inne społeczeństwa*, Lublin 1996, s. 25-30. Według tego autora, dzięki szczególnemu doświadczeniu trwania narodu mimo braku własnego państwa, Polska nie jest państwem narodowym w takim sensie jak na przykład Francja, Niemcy czy Anglia, lecz jest państwem o narodowej kulturze (tamże).

³⁵ Por. H. Kohn, *Von Machiavelli zu Nahru...*, s. 70-71.

wszechnej pogłębionej tożsamości bycia narodem wszystkich przynależących do wspólnoty, był wówczas ledwie co rozpoczęty. Dojrzewanie młodych narodów nabrało nowej intensywności w ciągu całego minionego stulecia, pod wpływem procesów modernizacji, po zakończeniu epoki kolonialnej, w Ameryce Środkowej i Południowej, Afryce i Azji oraz po upadku komunizmu i likwidacji dwubiegunowego podziału świata po roku 1989, trwając do dziś. Nie bez znaczenia dla ruchów narodotwórczych była zaostrzająca się po 1918 roku zasada *cuius regio, eius natio*, kojarząca się nieodmiennie z polityką zbrodniczych „czystek etnicznych”. Zgodnie z nią dążono się do bezwzględnej asymilacji narodowej wszelkich mniejszości czy odrębności narodowo-etnicznych w ramach granic państwowych³⁶. Realizacja tej zasady przyniosła Europie, szczególnie w jej środkowej i wschodniej części, ogrom cierpień. Po obu wojnach światowych zwycięskie mocarstwa w imię zaprowadzania pokoju preferowały model etnonarodowy. Doktryna ta, na terenach charakteryzujących się od wieków mieszaną strukturą etniczną, kulturową i religijną, usprawiedliwiała przemieszczanie ludności na masową skalę. Przy czym w imię tzw. racji stanu nie chciano dostrzegać barbarzyńskich metod, przyzymkając oczy na dokonywane zbrodnie i gwałty.

Tytułem smutnego przykładu należy przypomnieć o tym, że światowa opinia krótko pamiętała o wydarzeniach z lat 1878–1922 kiedy to w imperium osmańskim wymordowano ponad dwa miliony członków narodu ormiańskiego. W złowrogim kontekście, kilkanaście lat później, w sierpniu 1939 r. przywołał je Adolf Hitler w przemówieniu do dowódców wojskowych, wydając wyrok na naród polski: „*Na razie tylko na wschodzie rozkazałem moim oddziałom, by bez litości i miłosierdzia posyłały na śmierć mężczyzn, kobiety i dzieci polskiego pochodzenia. Tylko w ten sposób będziemy mogli uzyskać przestrzeń życiową, której tak potrzebujemy. Któż dziś mówi o eksterminacji Ormian?*”³⁷. Wydaje się wątpliwe, by społeczność międzynarodowa wystarczająco zrozumiała tę i następującą po niej koszmarną lekcję holokaustu czy tak niedawną krwawą etnonarodową wojnę na Bałkanach, która zaznaczyła się okrucieństwem na niespotykaną dotąd skalę. Do dziś nie umiemy adekwatnie zapobiegać zbrodniom przeciwko ludzkości, nawet w Europie. Podobnie bezradni jesteśmy w osądzaniu i karaniu ich sprawców³⁸.

³⁶ Por. H. Rothfels, *Die Nation*, w: *Meyersenzklopädisches Lexikon*, Bd. 16, Mannheim-Wien-Zürich 1976, s. 773; B. Anderson, *Wspólnoty wyobrażone...*, s. 115-140; U. Altermatt, *Sarajewo przestrzega...*, s. 93-106, 77-79; P. Madajczyk, *Czystki etniczne i klasowe w Europie XX wieku. Szkice do problemu*, Warszawa 2010.

³⁷ Cyt. za: U. Altermatt, *Sarajewo przestrzega...*, s. 101, 99-100; A.L. Szcześniak, *Plan zagłady Słowian – Generalplan Ost*, Radom 2001.

³⁸ Precedensem było wydanie prezydenta Jugosławii Slobodana Miloszeviča i postawienie go przed Międzynarodowym Trybunałem Karnym ds. zbrodni przeciwko ludzkości. Jednak mimo pięcioletniego procesu, do śmierci Miloszeviča (w 2006 r.), trybunał nie zdołał wydać jakiegokolwiek wyroku.

Dla Europy ciągle jako wyzwanie jawi się Jana Pawła II perspektywa organizowania pokojowego ładu w duchu poszanowania praw człowieka i praw narodów. W rzeczywistości bowiem „zarzewie wojny w swoim pierwotnym i podstawowym znaczeniu kielkuje i dojrzewa wszędzie tam, gdzie owe niezbywalne prawa człowieka są naruszane”, także w odniesieniu do płaszczyzny życia wspólnotowego³⁹. „Nie ma pokoju – uczył Jan Paweł II – jeśli prawa wszystkich narodów – a szczególnie najbardziej bezbronnych – nie są respektowane”⁴⁰. I nie chodzi jedynie o przyjmowanie czy proklamowanie kolejnych deklaracji lub konwencji – chociaż i one mają swoje znaczenie – lecz o faktyczne tworzenie nowego stylu współistnienia między narodami, który zaowocuje sprawiedliwym ładem. Pokój to nie tylko brak działań wojennych. To nade wszystko oczekiwane następstwo czynnej solidarności, która domaga się od uprawnionych podmiotów m.in. samoograniczenia w trosce o światowe dobro wspólne, czyli dobro wszystkich osób i narodów. Z pewnością potrzeba w tym dziele harmonijnego i odpowiedzialnego uwzględnienia perspektywy dwóch żywotnych i koniecznych dążeń współczesnych narodów, tzn. potrzeby „odrębności” i wymogów „uniwersalności”⁴¹.

Zakończenie

Podsumowując przeprowadzone analizy kształtu uwarunkowań społecznych powstawania współczesnych narodów, można wyakcentować następujące wnioski:

- Modernizacja społeczeństw feudalnych doprowadziła do wyłonienia się nowoczesnych narodów. Można, w pewnym sensie, mówić o ich rewolucyjnym rodowodzie, wskazując na procesy zainicjowane we wszystkich sferach życia społecznego, tak poprzez rewolucję francuską, jak i wcześniej poprzez rewolucję przemysłową. Tam tkwią głębsze źródła nowoczesnych ruchów narodowych.
- Przeobrażające się społeczeństwa, pod wpływem upowszechniania się liberalno-demokratycznych idei oraz ustroju kapitalistycznego, zmieniały się również w sferze spajających je więzi. Wyznacznikiem tego procesu była integracja pionowa społeczeństw, dzięki której więź narodowa objęła wszystkie warstwy społeczne. Nastąpiła faktyczna demokratyzacja fenomenu narodu, czy inaczej mówiąc, unarodowienie mas. Przyczyniły się do tego

---

³⁹ Jan Paweł II, *Orędzie wygłoszone do ONZ*, Nowy Jork 02.10.1979, w: M. Radwan, L. Dyczewski, L. Kamińska, A. Stanowski (red.), *Dokumenty nauki społecznej Kościoła*, cz. 2, Rzym-Lublin 1996, nr 11; tenże, *Od praw człowieka do praw narodów – Przemówienie do Zgromadzenia Ogólnego ONZ*, Nowy Jork 05.10.1995, „L'Osservatore Romano. Wydanie polskie” 1995 nr 11-12, nr 5.

⁴⁰ Tenże, *List apostołowski Tu m'as mis au trefonds z okazji pięćdziesiątej rocznicy wybuchu II wojny światowej*, w: *Wybór listów Ojca Świętego Jana Pawła II*, t. 2, Kraków 1997, nr 8.

⁴¹ Por. R. Misiak, *Naród w nauczaniu społecznym Kościoła...*, s. 126-128.

- szczególnie przemiany w sferze stosunków społecznych oraz w sferze techniczno-cywilizacyjnej – komunikacja i powszechna oświata.
- Ruchy zjednoczeniowe i narodowyzwolenicze w Europie, na drodze rewolucji i wojen, na przestrzeni XIX wieku, doprowadziły do wcielania w życie zasady suwerenności narodu i jego prawa do stanowienia o sobie. Wskutek tego nie wielonarodowa monarchia, lecz państwo narodowe stało się podstawą organizacji ładu światowego. Naród zajął miejsce podmiotu władzy politycznej, którą sprawuje poprzez swych przedstawicieli, a ustrojem, lepiej przystosowanym do nowych okoliczności, okazała się republika.
  - Dążenia narodowe skierowane na zewnątrz niejednokrotnie manifestowały się w postaci nacjonalistycznych ruchów nowych państw narodowych zmierzających do powiększania sfery swoich wpływów. To prowadziło do powstawania antagonizmów i resentymentów na tle narodowym, tym bardziej, że szerokie rzesze społeczne owładnięte narodowymi uczuciami były narażone na instrumentalne wykorzystanie w cynicznej grze przywódców do realizacji *stricte* politycznych planów.
  - Modelowo niejako można wyróżnić dwa warianty procesów emancypacyjnych narodu. Pierwszy dokonujący się wokół instytucji własnego państwa (np. Francja, Anglia, USA), drugi odbywający się na gruncie kultury i języka (kraje Europy Środkowo-Wschodniej). W praktyce następowało wzajemne przenikanie się i uzupełnianie się tych źródeł tożsamości.

Streszczenie

Pytanie o miejsce i rolę społeczności narodowych w wyłaniającej się architekturze naszego świata wydaje się być bardzo doniosłe i brzemiennie w następstwa. Dzisiejsza, europejska perspektywa skłania do analizy szeroko pojętych uwarunkowań społecznych powstawania narodów w XIX w. oraz naświetlenia przyczyn i następstw zmanifestowania się tego procesu w postaci ruchów narodowych. Powstawanie nowoczesnych narodów w minionych dwóch stuleciach doznało wyraźnego zdynamizowania dzięki procesom dokonującym się w europejskich społeczeństwach, pod wpływem rewolucji burżuazyjno-demokratycznej i rozpoczętej wcześniej w Anglii rewolucji przemysłowej. Wydarzenia te zapoczątkowały szereg procesów modernizacyjnych, które wiodły do dynamicznego przeobrażenia stosunków społecznych w Europie. Kruşył się stary porządek feudalny, wsparty w sferze politycznej na monarchii, ustępując miejsca nowemu ładowi, w którym na pierwszy plan wysunęło się państwo narodowe. Kwestia narodowa, ujęta jako postulat odrębnego zinstytucjonalizowanego bytu narodu, zyskała prawo obywatelstwa. Podjęte analizy zmierzają do naświetlenia odpowiedzi na pytanie, jak do tego doszło? Strukturę argumentacji porządkuje odniesienie do typologicznego ujęcia procesów emancypacji narodowej, tj. modelu zachodnioeuropejskiego, akcentującego

instytucję państwa, oraz modelu środkowo-wschodnioeuropejskiego, podkreślającego znaczenie języka i kultury dla powstania narodu.

Słowa kluczowe: naród; państwo; uwarunkowania społeczne; modele etnogenezy; nacjonalizm.

Summary

Social Conditions Surrounding the Emergence of Nations in Europe

Questions about the place and role of national communities in the emerging architecture of our world seem to be very significant and fateful. Contemporary European perspective prompts analysis of the social conditions, broadly understood, of the emergence of nations in the nineteenth century and also encourages the shedding of light on the causes and results of the manifestation of this process in the form of national movements.

In the past two centuries, the rising modern nations experienced an explicit dynamism due to the processes which had been occurring in European communities under the influence of the bourgeois-democratic revolution and of the industrial revolution which had originated earlier in England. Those events launched a series of modernization processes, which led to the dynamic transformations of social relations in Europe. The old feudal order was crushed – the order which was based on monarchy in the political sphere – and it gave place to the new order, in which the state of a nation came to the fore. The idea of “nation”, grasped as a postulate of the separate establishment of a nation’s being, obtained the right to existence.

The analysis undertaken in the present work aims to answer the question of how this process happened. The structure of this argument organizes references to the typological comprehension of the processes of national emancipation, that is, of the Western European model, which emphasizes the institution of a state, and of the Central and Eastern European model, which underlines the significance of language and culture in the emergence of a nation.

Keywords: nation, state, social patterning, models of ethnogenesis, nationalism